۷۸۶

رسالۂ
حفظِ حدیث

از سند الفضلاء الکاملین زبدۃ الاصفیاء الواصلین
حضرت معلی منقبت خواجہ **عبد اللہ جان**
عرف شاہ آغا صاحب مجددی مد ظلہم العالی
سجادہ نشین درگاہ ٹنڈہ سائیداد پوسٹ ٹنڈہ محمد خان
سندھ

در مطبع عباسی پریس کراچی طبع گردید

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حامداً و مصلیاً و مسلماً

درماہ ربیع الآخر ۱۳۶۹ھ منزل فقیر در گڑھی یٰسین از مضافات شکارپور سندھ اتفاق افتاد۔ بعضے اہالی شہر برائے ملاقات آمدند۔ از انجملہ یکے ماسٹر صاحب سفید ریش ہم تشریف آورد۔ بعد از گفتگوئی رسمی روئے بفقیر کردہ گفت کہ بعضے مردمان مے گویند برکتابہائے حدیث چہ اعتبار ست۔ محدثین بعد از مرور صد سال کتابہائے حدیث تصنیف کردہ اند۔ وسخن امروز تا فردا کسے را یاد نمے ماند۔ پس چہ طور باور کردہ شود کہ این احادیث برابر کلام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام بے زیادتی و کمی فرمودہ آن سرور کائنات علیہ افضل الصلوٰۃ والتسلیمات۔ گفتم بلے واقعی سخن ما و شما ہمین قدر و قیمت دارد۔ کہ شما بیان فرمودہ اید۔ یعنی از یک گوش شنیدہ از دیگر گوش کشیدہ شود۔ و بعد از برخاستن مجلس بیاد کسے نماند اما کلام ہدایت التیام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام را برکلام خود قیاس کردن غلط ست۔ و گفتار او شان را چون سخنہائی بیہودہ مایان دانستن یا خرافات بے فائدہ ابنائی جنس، را مانند آن شمردن خطا۔
کسے راچہ ضرورست کہ کلام ما و شما یاد بگیرد۔ و حفظ نماید۔ و بدیگران برساند یا صبح و شام ورد زبان و حرز جان خود بگرداند۔ در آن مجلس مولوی غلام حسین دیہاتی و مولوی گل محمد صاحب ترائی والہ ہم نشستہ بودند۔ مولوی گل محمد صاحب فرمودند کہ اے حضرت۔ این ماسٹر صاحب خود مردم نیک صاف و صحیح الاعتقاد ست۔ قول دیگران نقل مے کند۔ و تحقیق مسئلہ مے خواہد۔ گفتم آرے من شنیدہ ہستم کہ در پنجاب یک طائفہ زائغہ پیدا شدہ ست

خود را اہل قرآن نامیدہ اند۔ و بر احادیث مرویہ اعتماد نمے کنند۔ خوب ہست
کہ درین مسئلہ بحث بشود۔ و پردہ شک و اشتباہ از صورت حال بر داشتہ شود
تا یاران در دام تزویر گمراہان گرفتار نشوند و بر جادہ حق و صواب راسخ القدم
باشند۔ من ہم از روئے تحقیق و اظہار حقیقت مے گویم نہ از جذبہ جدال و مخاصمت
کہ متکلم ہر چند صاحب عزت و ابہت و جلال و عظیم الشان باشد و آن سخن ہم
اہم و مہم و ضروری و لابدی باشد۔ بالضرور آن کلام در دلہائی سامعین نقش
میشود۔ و در نفوس اصحاب ضرورت و احتیاج متمکن مے گردد۔ پس مطابق آن
عمل مے کنند۔ و آن کار و گفتار را از یاد نمی برد۔ صحابہ کرام و مومنان آن زمان
موت و حیات و ہلاک و نجات خود ہا را موقوف بر افعال و اقوال ایشان میدانستند
و فوز و فلاح دارین و ابستہ بمتابعت ایشان۔ پس چہ طور آنرا فراموش سازند
یا تغییر و تحریف در آن بکنند۔ خیال بکنید اگر یک مجرمے را دست لبتہ بحضور
یک امیرے از امرائے زمان کہ موت و حیات او بدست آن باشد۔ حاضر بکنند
و آن امیر او را بگوید کہ فلان روز فلان تاریخ در فلان جائے پیش من حاضر شو
و فلان فلان کس را برائے شہادت یا شفاعت پیش من بیار و چنین و چنان بکن۔
ممکن نیست کہ یک لفظ و یک سخن او از یاد مجرم برود۔ یا در آن تغیر و تبدل
بکند این حال امیرے ہست از امرائے دنیا۔ اما امیرے کہ فلاح دین و دنیا
بگفتار او و ابستہ باشد قدر و قیمت گفتار او چہ گفتہ شود۔ و اندازہ عزت و عظمت
او چون کردہ شود۔ جلالت شان آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام
اظہر من الشمس و مستغنی از بیان ہست۔ اما اہمیت کلام او پس از کلام
ملک العلام وما ینطق عن الهوٰی إن هو الا وحیٌ یُوحیٰ واضح و
ہویدا ست۔ وارشاد سعادت بنیاد وما اٰتٰكم الرسولُ فخذوه وما نهٰكم

عنہ فانتھوا برآن گواہ ؎

گفتۂ او گفتۂ اللہ بود   گرچہ از حلقوم عبد اللہ بود

واین ہم فطرتی امر ست کہ مقولہ حکیمانہ وکلمہ بلیغہ وکلام فصیح وشعر لطیف از خود در قلوب سامعین جائے گزین می شود و در اذہان مستمعین متمکن میگردد و ہزاران ہزار سال بر السنہ عوام دائر می باشد۔ پس کلام شیرین وکلمات فصیحہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام چرا در قلوب متمکن وجائے گزین نشود وچرا از صفحہ خاطر محو ونسی شود کہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام افصح العرب والعجم بودند مع ھذا آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام کلام ضروری وکلمہ اہم را دوسہ بار تکرار میکردند تا در قلوب سامعین خوب طور متمکن شود و در آذان واذہان اوشان جائے گیرد ومجال شک واشتباہ در آن باقی نماند۔ چنانچہ در شمائل ترمذی در باب صفۃ کلام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام حدیث مذکور روایت کردہ است ودر صحیح بخاری وصحیح مسلم از ام المومنین عائشہؓ روایت شدہ است فرمود کہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام مثل شما بشتابی وپے درپے سخن نمے گفتند بلکہ چنان بوضاحت وصراحت تکلم مے فرمودند کہ اگر کسے لفظ لفظ آنرا شمردن بخواہد تواند شمرد ونیز برکت دعائی آنحضرت بود علیہ الصلوٰۃ والسلام کہ صحابہ را نسیان احادیث نمی شد۔ از ابوہریرہ منقول ست کہ من نزد آن حضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام شکایت نسیان کردم آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام فرمودند چادر خود را بگستران پس بہر دو دست خود گویا از چیزے پر کردہ سہ بار در دامن من انداختند پس من آنرا ضم کردہ بسینۂ خود چسپانیدم۔ بعد ازان چیزے فراموش نکردم۔ باز گفتم ماسٹر صاحب کلان ترین اسباب در حفظ و یاد داشت احادیث نقل وتکرار واشاعت وتبلیغ ست آن سخن وآن کلام

فراموش می شود کہ کسے بآن سروکارے نداشتہ باشد و بار بار نقل وتکرار آن نشود۔ امّا سخنے کہ وقتاً فوقتاً نقل وتکرار آن شدہ باشد وہر وقت ضرورت وحاجت آن پیش آید چرا از یاد کسے برود۔ و یا آنرا فراموش گرداند۔

ومعلوم ست کہ بحکم فَلْیُبَلِّغِ الشَّاهِدُ الْغَائِبَ نشر واشاعت آن خبر بر صحابہ کرام فرض بود۔ وفرمان بَلِّغُوْا عَنِّيْ وَلَوْ آيَةً برسر اوشان حاکم پس ہرچہ از زبان درفشان مے شنیدند فوراً بیاران ودوستان خود نقل مے کردند۔ پس درخانہائے خود بیان مے کردند۔ پس باقوام وقبائل واوطان خود رفتہ میرسانیدند تارفتہ رفتہ درعالم آن خبر منتشر ودرعام وخاص متواتر میگردید ۔ درآن زمانہ برائے نشر واشاعت نہ اخبار بود ونہ اشتہار ونہ مطبع نہ ریڈیو ونہ تار۔ بغیر از حفظ احادیث وآثار ونقل زبانی وارسال مبلغین ومحدثین بدیار وامصار ورفتن راویان اخبار باطراف واکناف عالم دیگر ذرائع نشر واشاعت وتبلیغ احکام دین موجود نبود۔ پس صحابہ کرام وتابعان واتباع اوشان درادائے این فرض منصبی سرموئے تہاون وکاہلی روانداشتند ونشر واشاعت احادیث وآیات دراطراف واکناف عالم بزبان مے کردند تاکہ زمانہ تالیف وکتابت شروع شد وبعد از آن مطبع و طباعت پیدا شد پس مردمان از نقل زبانی فارغ البال شدند وبرکتابت آثار واخبار قناعت کردند پس نہ آن حفظ وحافظہ باقی ماند ونہ ضرورت نقل زبانی ویاد داشت علوم از صدور رجال بدفاتر واسفار منتقل شدند۔ ودل ودماغ معطل گردید والی یومنا ہٰذا تنزل وادبار روز بروز زیادہ میشود تا بعد ازین چہ خواہد شد

درزمانہ آن حضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام بند ونسبت حفظ احادیث

واحکام چنین بود کہ یک جماعت از اصحاب آنانکہ از کار بار دنیوی آزاد و از تعلقات زمانہ فارغ البال بودند (مثلاً اصحاب صفہ و از آن جملہ حضرت ابوہریرہ بود) خاص برائے ہمیں کار مقرر بود: کہ شب و روز در خدمت با برکت آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام حاضر می بودند و استماع اقوال و ترتیق افعال حضرت ایشان میکردند و بدیگر مسلمانان میرسانیدند و جماعت دیگر کسانیکہ با امور زمانہ تعلق داشتند و بیع و شری و زراعت ہای خود میکردند و فرصت ملازمت مدامی نداشتند یکروز بکار و بار خود میرفتند و در آن روز بدل و عوض از جانب خود دیگرے را بخدمت والا میگذاشتند تا ہر چہ در آنروز از احکام اسلام بہ بیند یا از زبان گوہر فشان بشنود بصاحب خود برساند و روز دیگر آنکس بکار و بار خود میرفت و صاحب خود را برائے این کار وقف میکرد۔ مثلاً حضرت عمرؓ در آغاز ہجرت قیام در قبا و عوالی مدینہ داشت در آن روز کہ بدولت ملازمت نمیرسید و باریابی حضور ناغہ می شد آن روز برادر اسلامی خود عتبان بن مالک را از جانب خود مقرر میکرد تا در خدمت اقدس حاضر شدہ ہر چہ استماع نماید شبانگاہ آمدہ بعمر برساند۔ بعد از آن حضرت امیر عمرؓ در زمانہ خلافت خود چون ضرورت تبلیغ بدیار و امصار بعیدہ دیدند جماعت قراء و محدثین را طیار کردہ بشام و کوفہ و بصرہ برائے تعلیم احکام اسلام و درس حدیث روانہ میکرد

شاہ ولی اللہ در ازالۃ الخفا می آرد کہ فاروق اعظم عبداللہ بن مسعود را با جمعے بکوفہ فرستاد و معقل بن یسار و عبداللہ بن مغفل و عمران بن حصین را بہ بصرہ و عبادۃ بن صامت و ابودرداء را بشام و بمعاویہ بن ابی سفیان کہ امیر شام بود قدغن بلیغ نوشت کہ از حدیث ایشان تجاوز نکند انتہی۔

نقل است کہ یک مرتبہ جماعت صحابہ را بطرف عراق روانہ میکرد خود

بشایعت اوشان بیرون مدینہ رفت وگفت شما میدانید کہ من برائے چہ درپی شما می آیم گفتند برائے عزت وتوقیر مایان گفت آرے لیکن باوجود آں شما راہدایت می کنیم کہ خبردار مردمان را از قرأۃ قرآن باز مدارید وتکثیر در روایت احادیث نکنید چراکہ در تکثیر امکان تحریف وتغییرات وضبط الفاظ وعبارت برابر نخواہد شد۔

بعد از آں گفتم ماسٹر صاحب: بر قوت حافظ تعلق بفطرت وطبائع انسانی وصحت وقوائے جسمانی دارد وآب ہوائے ملکی وغذائے انسانی بر آں اثری اندازد۔ شما کتابہائے طب بہ بینید واز حکیمان بپرسید کہ حافظ از چہ چیز خراب می شود ومرض نسیان از چہ پیدا می شود ہمہ حکیمان وطبیبان برین متفق اند کہ از مادۂ بلغم واستیلائے رطوبات بر مؤخر دماغ نسیان غلبہ میکند وعلاج آں بہ تقلیل اکل و شرب وتکثیر ریاضت واستعمال ادویہ ومعاجین حارہ ویابسہ کردہ میشود پس بہ بینید کہ اکل وشرب صحابہ چہ بود وغذائے اوشان کدام ریاضات ومجاہدات اوشان چہ طور وزندگانی اوشان بآب شور بود وغذا وطعام اوشان خرما روزہائے میگذشتند وفیہا بسرمے بردند آتش درخانۂ اوشان افروختہ نمی شد اگر گاہے گاہے نان جوین یا پارۂ گوشتے بدست اوشان میرسید آں روز روز عید شان می بود پس مرض نسیان در طبائع اوشان از کجا پیدا شود۔ اما ما مردم سندھ کہ ہر روز ماہی وبرنج مے خوریم وہر شب شکم سیر شیر خوردہ مے خسپیم حال حافظ وفکر وذہن ما چہ خواہد بود۔ در ایام خواندن کافیہ طالبان حکایت میکردند کہ صاحب کافیہ اول کتابے دیگر در نحو ساختہ بود ہمین طور مغلق بود کہ شاگردان را ہیچ بفہم نمی آمد باہم مشورہ کردند ومؤلف آنرا چند روز ماہی خورانیدند وآں کتاب را گم کردند بعد از آں مؤلف این کتاب کافیہ را تالیف نمود آں دقت واغلاق در آں باقی نماند وقابل خواندن

و فہمیدن شد۔ [ف]

پس حال حفظ و فہم و فراست خود را بر حال عرب قیاس کردن صریحاً بے انصافی ست و سراسر بے قیاسی۔ اہل عرب عموماً در حفظ انساب و حفظ تاریخ و حفظ اشعار و قصائد و حفظ اخبار حروب و ملاحم در دنیا مشہور و معروف بودند و اہل حجاز خصوصاً درین مزایا و خصائص از ہمہ اقوام ممتاز و با صحابہ کرام از اخص الخواص اما آب و ہوائے عربستان ہمہ کس را معلوم ست کہ ہوائے آن ملک چہ قدر گرم ست و زمین آن سنگلاخ۔ زاد و بوم عرب در دامن کوہہا و نشو و نمای اوشان بر قلۂ جبال راسخات میشود و قانون فطرت ست ہرچہ پیدایش کوہہا ست خواہ از نباتات باشد یا از جنس حیوانات نسبت بہ پیداوار ارضی نرم و سہلہ در قوت و صلابت و تاثیر و طاقت اضعاف مضاعفہ زیادہ می باشد پس بہ این وجہ فطرۃً حافظہ اہل بادیہ قوی و حواس آنہا تیز و اذہان اوشان ذکی میشود۔ بلادت و غباوت و کسل و برودت نزدیک مزاج اوشان نمیگردد و ہرگاہ خدائے تبارک و تعالیٰ ارادہ کرد کہ آنحضرت صلے اللہ علیہ وسلم خاتم النبیین باشد و دین و ملت او تا قیام قیامت باقی ماند پس بعثت آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام ہم در ملک حجاز کرد تا آب و ہوائے آن ملک و قوائے دماغی آن مردم قابل حفظ دین و ملت باشند و خلقت جبلی و طبائع ذاتی اوشان بہر وجہ لائق تحمل این امر عظیم الشان باشد۔ گفتم بہ بینید۔ قصائد شعرائے جاہلیت کہ از آن جملہ "سبعۂ معلقہ" زیادہ تر مشہور و معروف ست

ف این حکایت صحیح باشد یا غلط مگر شکے نیست کہ آب و ہوائے سندھ و غذائے این ملک مقوی حافظہ نیست و نہ موافق حدت حواس ظاہری و باطنی ۱۲

سالم از تغییر و تبدیل قرناً بعد قرن بمایان رسیده سخت محال است که یک حرف یا یک زیر و زبر - زیر و بالا شود. با وجودیکه رسم و رواج کتابت در آن زمان نبود هم از زبان بر زبان نقل و روایت می شد مثالش قول امرئ القیس بگیرید که در یک قصیده گفته -

ولو انما اسعی لادنی معیشة   کفانی ولم اطلب قلیل من المال

علمای نحو در مسئلهٔ تنازع افعال باهم مختلف شدند و قواعد و اصول خود را بدل کردند مگر نتوانستند که ضمهٔ قلیل را بفتحه بدل کنند یا در آن تحریف و تغییر کنند - بیانش در حاشیه ببینید ف۱

ف۱ مخفی نماند که در علم نحو در بحث تنازع فعلین مذکور است که هرگاه دو فعل اول مذکور شوند و بعد از آنها یک اسم بیاید فعل اول تقاضا کند که این اسم فاعل می باشد و مرفوع گردد و فعل ثانی تقاضا کند که این اسم مفعول می باشد و منصوب گردد پس علمای بصره میگویند که عمل فعل ثانی را داده شود و اسم را بمفعولیت منصوب خوانده شود و علمای کوفه میگویند که اسم را بفاعلیت مرفوع خوانده شود و عمل فعل اول را داده شود کوفیان بر معانی خود دلیل قول امرئ القیس دلیل گرفتند و گفتند ببینید امرئ القیس که فصیح شعرای عرب بود درین بیت فعل اول یعنی کفانی را عمل داده قلیل را مرفوع خوانده است و اگر فعل ثانی و لم اطلب را عمل میداد اسم مذکور یعنی قلیلا را بنصب میخواند بصریان در جواب این استدلال حیران شدند پس دیگر جوابات و توجیهات اختراع کرده خود را ازین اشکال خلاص کردند مگر هیچ گفته نتوانستند که قلیل را مرفوع نیست منصوب است چرا که زیاده بر فتح قلیل از شاعر نقل کرده اند به نصب آن حال آنکه بنصب خواندن این بیت شکسته می شود و نه امرئ القیس فحل شعرای آن وقت بود فقط بقوانین سماع دیر الفه مقبول شده بود لو لغة علمی ...

ہرگاہ در کلام امرئ القیس کہ یک شاعرے از شعرائے جاہلیت بود امکان تغیر و تبدیل نباشد۔ پس در کلام آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام چہ طور گنجائش رد و بدل باشد۔ حال آنکہ وعید شدید من یقل علیّ مالم اقل فلیتبوء مقعدہ من النار۔ برائے آن وارد شدہ است و تبدیل و تغییر در کلمات حدیث نزد اکثر علماء ناروا و ناجائز و در فحوئ حدیث مذکور داخل است از ین جا است کہ امام اعظم حضرت ابوحنیفہ رضی اللہ تعالےٰ عنہ روایت الفاظ حدیث بسیار کم کردہ است چرا کہ نزد ایشان در روایت حدیث شرائط و تشدد بسیار بود۔ تغییر حروف و تبدیل الفاظ جائز نمے داشتند اکثر روایت بالمعنیٰ یعنی مسائل فقہ و احکام شریعت بالفاظ خود بیان میکردند و ہمچنین کبار صحابہ و خلفائے راشدین را عمل بر روایت بالمعنیٰ و اجرائے احکام بود نقل احادیث باللفظ از کبار صحابہ و مجتہدین اوشان بسیار کم منقول شدہ بلکہ حضرت عمرؓ از تکثیر روایت سخت منع میکرد و مردمان را میزد تا از کثرت روایت اختلاط پیدا نشود و تغیر و تبدل در آن راہ نگیرد و وجہ آن خود بیان میکرد و میگفت۔ لولا انی اکرہ ان ازید فی الحدیث او انقص لحدثتکم بہ۔ اگر من نمی ترسیدم از ینکہ در حدیث از من کمی و بیشی بشود ہر آئینہ من ہم حدیث بیان میکردم۔

از ابوہریرہؓ پرسیدند کہ تو در زمانۂ حضرت عمرؓ ہم ہمین طور احادیث روایت مے کردی۔ گفت نے اگر در زمانہ عمرؓ این چنین کثرت روایت میکردم کہ امروز لبشما مے کنم ہر آئینہ عمرؓ بدرہ خود مرا میزدی۔

راویان احادیث و حاملان بار امانت و تبلیغ بجدے شوق و شغف بالفاظ حدیث داشتند کہ اگر کلمۂ زجر و توبیخ دربارۂ خود اتفاقاً از زبان

دُرفشان حضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام حین تحدیث مے شنیدند آنرا
ہم بلا کم وکاست نقل مے کردند۔ ابوذر ہرگاہ کہ حدیث وَاِنْ زَنیٰ
وَاِنْ سَرَقَ روایت مے کرد کلمۂ روح پرور "علی رغم انف ابی ذر"
ہم ضرور روایت میکرد۔ بالفرض والتقدیر اگر در لفظے شک واشتباہ
واقع مے شد آنرا صاف طور ظاہر مے کردند۔ مثلاً دعائے استخارہ
در صحاح ستہ مروی ست۔ جائیکہ ان ھٰذا الامر خیر لی فی دینی
ودنیای وعاقبۃ امری او عاجلہ واجلہ روایت کردہ اند
راوی را شک بود کہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام عاقبۃ امری
فرمودہ یا عاجلہ واٰجلہ آنجا صاف طور ظاہر کردہ مے گوید کہ درین
لفظ شک دارم آیا آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام چنین فرمودہ یا چنان
حال آنکہ در معنے فرقے ندارد ودر دعاہا ونوافل اینقدر تفحص نبود
کہ در احکام ومسائل۔

لہٰذا ائمہ لغت ہمیشہ استشہاد بالفاظ حدیث وکیفیت روایت
کردہ اند ومے کنند۔

پس گفتم ماسٹر صاحب در ہر زمانہ کارے کہ غریب ونادر الوقوع
باشد موجب انکار وتعجب اہل زمان می شود اگر صد سال پیش
ازین کسے احوال تار وریڈیو یا ریل گاڑی وطیارات جوئی میکرد کسے
باور واعتبار نمیکرد ودرین زمانہ کہ اہل فضل وکمال وارباب علوم فنون
از دنیا گذشتہ رفتہ اند کارہائے دست بستہ وحیرت انگیز اوشان
باعث تعجب وانکار اہل زمان می شود نہ فقط در زمرۂ حفاظ ومحدثین بلکہ
در ہر طبقہ از علما وصوفیہ وشعرا وفلاسفہ واطبا ومجتہدین چوں کسے

نظر میکند و عجائب کارہائے مافوق العادۂ اوشان می شنود دیدہ خیرہ و
عقل حیران می شود آیا بعقل و عادت می آید کہ چون امام ابوحنیفہؒ
چہل سال بوضوی عشا نماز فجر کے بخواند و تمام شب بر پائے
ایستادہ باشد یا چون امام حنبل ششش لکھ حدیث یاد داشتہ باشد
یا چون امام مالک ہرچہ بشنود باز تمام عمر فراموش نکند یا در یک روز
صحیح بخاری از اول تا آخر کسے بخواند۔ درآن وقت نقلے بخاطرم آمد
وتمثیلاً گفتم کہ مرحوم عطا محمد خان حکایت مے کرد کہ چون انگریزان بر
ملک سندھ تسلط یافتند و میر نصیر خان و حسن علی خان را قید کردہ
بکلکتہ بردند جدّ من آخوند محمد عاقل برائے رہائی اوشان بطریق سفارت
بولایت رفت چون ازآن ملک باز آمد مردمان شہر و معززین بملاقات
او آمدند۔ آخوند صاحب من جملہ عجائبات سفر حکایت حدوث ریل
گاڑی و تیز رفتاری و عجائب سواری آن بیان نمود چون مجلس برخاست
شد مردمان بر سخن او اعتبار نکردند و گفتند ہر کس بولایت میرود در آنجا
شراب و مردار خوردہ خراب شدہ می آید و در عقل و اعتقاد او ضرور
فساد پیدا می شود۔ لاشک آخوند صاحب ہم بمصیبتے گرفتار شدہ ست
آخوند صاحب مردم عاقل و دانا بود دانست اگر بر سخن خود اصرار کنم
ازین الزام و اتہام خلاص نمی شوم روز دیگر کہ مردمان جمع آمدند گفت
من دیروز این سخن بطریق مزاح و خوش طبعی با شما گفتہ بودم نہ بطریق حقیقت
و واقعی پس برائے برأۃ خود ازین الزام ناچار تکذیب خود نمود پس یاران
ہمہ خوشنود شدند و گفتند بلے آخوند صاحب ما خود میدانستیم کہ شما
بطریق خوش طبعی فرمودہ باشید و ما ہم دیوانہ نیستیم آخر انیطور چگونہ خواہد شد

که بغیر اسپان وگاوان بزور آتش و دخان قطار ریل روان وخانہائے مردم پے درپے دوان گردد ودر یک ساعت از ولایتے بولایتی برسد۔

نقل است کہ چون امام بخاری بہ بغداد آمد بعضے ہم عصران در فضل وکمال او شبہ کردند پس برائے امتحان او دہ کس را از علماء منتخب کردند تا ہر یک دہ دہ حدیث مقلوب المتن والاسانید جہۃ برغلانیدن او بیان کند چون دہ کس بمقابلہ او نشستند آن یک دہ حدیث را بہ تغییر سند یا تحریف متن روایت کرد ھکذا دہ کس دیگر از اول تا آخر صد حدیث خواندند پس آن امام عالی مقام روئے بمحدث اول کردہ گفت۔ امّا آن حدیث کہ اول تو بیان کردی در آن این غلطی واین غلطی ست وصحیح چنین ست وچنان وامّا آن حدیث دوم کہ گفتی پس در آن این غلطی کردی وصحیح وصواب اینطور ست۔ حتے کہ ہر دہ حدیث را صحیح کردہ بیان نمود پس بمحدث ثانی مخاطب شد۔ وہمچنین غلطی ہائے او را یک بیک بیان کردہ تصحیح آن نمود تا کہ ہر حدیث را با متن واسناد درست کردہ نوبت بنوبت جواب بگفت تاہمہ بحفظ واتقان او قائل وبجلالت شان او معترف شدند در کتابے دیدہ ام کہ در زمانہ یکے از خلفائے عباسیہ غلامی بود کہ بیکبار شنیدن تمام قصیدہ یاد میکرد وجاریۂ بود کہ بدو بار شنیدن باز برزبان مے خواند۔ در آن عصر شاعرے بود کہ در مدح خلیفہ قصیدۂ بلیغہ نظم کردہ می آورد وہمیشہ در حضور بادشاہ گذرانیدہ انعام واکرام وافرے یافت حاسدان حسد بردند وحیلہ پرداختند آن غلام را در مجلس حاضر کردند وجاریہ را در پردہ مخفی داشتند چون شاعر قصیدۂ خود را گذرانید آنان گفتند کہ تو ہمیشہ دروغ مے گوئی

وشعر دیگران بنام خود بسته می کنی ۔ گفت حاشا وکلا گفتند این قصید
از دیگران ست ۔ و اینک این غلام رااز اول تا آخر یاد ست آن غلام
تمام قصید را برخواند شاعر حیران شد وگفت این حالا ازمن شنیده
یاد کرده خوانده ست ۔ گفتند دیگران راہم یاد ست ۔ آن جاریہ کہ یکبار
اززبان شاعر شنیده بود دوم بار اززبان غلام شنید اوراہم یاد
شد چون آنرا بمجلس آوردند وتمام قصیده اززبان او شنیدند شاعر
بیچاره ملزم شد ولاجواب گردید ومحنت اورائگان رفت ۔

درآخر این بحث استشهادی دیگر بخاطر آمدم کہ درین باب دلیل
قاطع وبرہان ساطع ست گفتم دعوت نامہ ہائے آنحضرت علیہ الصلوٰة
والسلام کہ بملوک وسلاطین زمانۂ خود نوشتہ فرستاده بودند آنرا
محدثین ومؤرخین در کتاب ہائے خود ذکر کرده اند ازآن جملہ یک مراسلہ
کہ بپادشاه مصر فرستاده بودند ۔ حالا بعد از سیزده صد سال اصل آن
خط بعینہٖ پیدا شده ست وانگریزان عکس آن درآئینہ گرفتہ شائع
کرده ہستند ۔

چنانچہ نزد این فقیر تمثال آن مکتوب شریف موجود ست وشماہم
دیده باشید ، خیال باید کرد کہ محدثین نہ اصل آن مکتوب شریف
دیده بودند ونہ نقل آن نوشتہ فقط بروایت زبانی از راویان
اخبار بطریق سماع بایشان رسیده بود حالا ببینید کہ روایت
زبانی محدثین با اصل مکتوب شریف چطور لفظ بلفظ وحرف بحرف
صحیح وبرابر آمده ست شما مقابلہ کرده بہ ببینید کہ یک لفظ را تغیر وتبدل
نشده ست واین زنده شہادت وثبوت برائے صحت روایت محدثین

شافی وکافی ست زیاده ازاین دیگر چه مے خواهید
والحمد للہ کہ ازین بحث علمی اثرے خوب پیدا شد۔ ومجلس
بخیر و خوبی ختم گردید۔

ضمیمہ

بعد از آمدن بوطن و دیدن کتابہا بعضے حکایات محدثین وقوت حافظۂ آنہا مافوق العادۃ بنظر آمدند اتماماً للفائدہ برخے در اینجا نقل کردہ مے شوند۔ اگر کسے زیادہ شوق دارد در کتاب تذکرۃ الحفاظ للحافظ الامام الذہبی مطبوعہ مصر و دیگر کتب تاریخ مطالعہ نماید
شاہ عبد العزیز دہلوی در بستان المحدثین می آرد کہ یکے از معاصرین بخاری شیخ حامد بن اسمٰعیل بودے گوید کہ بخاری ہمراہ من در طلب حدیث پیش شیوخ وقت آمد و رفت مے کرد وہرگز دوات وقلم نے برداشت وچیزے نمے نوشت ما اورا گفتیم ازین آمد و رفت چہ فائدہ چون نمی نویسی کہ شنیدہ از یاد مے رود۔ گفت شما مرا بسیار تنگ کردید حالا بیارید آنچہ شما نوشتہ اید و محفوظ مرا مقابلہ کنید۔ در این مدت تا پانزدہ ہزار حدیث نوشتہ بودیم۔ این ہمہ را یاد خواندن گرفت وآن قدر بصحت مے خواند کہ نوشتہ ہائے خود را از خواندۂ او تصحیح میکردم

وحضرت امام مالک صاحب موطا حفظ بمرتبۂ داشت کہ می فرمود چنین نشدہ ست کہ چیزے را در حافظۂ خود جائے دادہ باشم وباز آنرا فراموش

کردہ باشم۔

وابوالحسن دارقطنی قوت حافظ بمرتبہ داشت کہ دیوان جماعت شعرا بیاد او بود او آغاز جوانی در مجلس اسمٰعیل صفار مے نشست روزے از املائے صفار مذکور چیزے مے نوشت وصفار املاے کرد۔ صفار باو گفت کہ سماع تو صحیح نیست زیراکہ تو در نوشتن مشغولی رفہم حدیث خوب نے کنی۔ دارقطنی گفت حضرت را یاد ہست کہ چند احادیث املا فرمودید۔ صفار گفت نہ دارقطنی گفت تاحال ہژدہ حدیث فرمودہ اید حدیث اول از فلان شیخ واو از فلان تا آخر ومتنہٗ کذا وحدیث ثانی از فلان شیخ ومتنہٗ کذا وعلی ھذا القیاس تمام آن احادیث را مع الطرق والاسانید از یاد برخواند۔ تمام اہل مجلس را از قوت حافظ او تعجب روی داد (بستان)

وقوت حافظ ابوموسے محمد بن ابی بکر مدائنی باین مرتبہ بود کہ یک بار از یاد خود کتاب علوم الحدیث للحاکم در مقام مقابلہ نسخہ خواندہ رفت۔ (بستان)

حضرت قتادہ تابعی جلیل القدر محدث ومفسر بود در علم حدیث شاگرد سعید بن المسیب بود در زمانہ تحصیل علم خود بیان مے کند کہ من از کسی محدث دوبارہ شنوانیدن حدیث را استدعا نکردم ہر سخنے کہ یکبار بگوش من افتاد در خزانہ حافظہ این طور محفوظ شد کہ باز از یاد نرفت۔

محمد ابومعاویہ کوفی شاگرد اعمش از چشم نابینا بودے گوید کہ ہم سبقان من صاحب البصر چون از مدرسہ استاد خود امام اعمش بیرون می آمدند ہمراہ من بمکان می آمدند پس من از یاد خود آن احادیث اوشان را مے نویسانیدم کہ از استاد خود شنیدہ بودیم۔

محمد بن منہال محدث بصری استاد امام بخاری ومسلم بود روایت

همیشہ ازیاد خود مے کرد و کتاب نزد خود نمے داشت کسے ازوے پرسید کہ کدام کتاب نزد شما ہست۔ گفت آرے سینۂ من کتاب من ست در قوت حافظہ ممتاز بود۔

حماد بن زید بصری شیخ حافظ ابن المدینی و تلمیذ محدث ابن دینار بود چہار ہزار حدیث مرویہ خود از بر داشت و باین مرتبہ متانت و اتقان داشت کہ مدت العمر در ہیچ روایت گاہے خطا و غلطی نکرد عمرش بہ ہشتاد و یک سال رسیدہ بود۔

امام ابو سعد را صحیح مسلم تمام از اول تا آخر یاد بود۔

حافظ ابو الحسین اصفہانی را صحیح بخاری و صحیح مسلم ہر دو کتاب یاد بود۔

امام تقی الدین بعلبکی را کتاب الجمع بین الصحیحین و صحیح مسلم و اکثر مسند امام احمد بر زبان بود۔ امام مذکور در یک مجلس ہفتاد حدیث حفظ میکرد۔

حکایت امام ابو عیسٰی ترمذی مصنف جامع ترمذی نقل مے فرماید کہ من دو جزو احادیث روایت شدہ از یک شخصے نقل کردہ بودم از حسن اتفاق آن شیخ خود بمن ملاقی شد و اجازت آن احادیث از او خواستم شیخ قبول کرد و مرا شنوانیدن آن شروع کرد حالانکہ دو جزو کہ در دست من بود بغلطی سادہ اوراق برداشتہ بودم و نبشتہ را در جزودان خود گذاشتہ آمدہ بودم ناچار آن دو جزو سادہ را در دست گرفتہ احادیث مرویہ مے شنیدم۔ در آن زمان قاعدہ درس بود کہ استاد روایت حدیث از یاد مے شنوانید و شاگرد آنرا در اجزاء دیدہ تصحیح مے کرد و مقابلہ مے کرد۔ و اجازت مے گرفت۔ ناگاہ نظر شیخ بر آن اجزاء سادہ افتاد شیخ برآشفت و گفت ترا شرم نمے آید کہ با من

نکرے کنی۔ من حقیقت ماجرا عرضہ داشتم وگفتم ہرچہ جناب میفرمایند مرا لفظ بلفظ مثل مکتوب بیاد مے ماند شیخ را اعتبار نیامد وگفت خوب ست مرا بشنوان۔ من ہرچہ شنیدہ بودم لفظ بلفظ نقل کردم تاہم شیخ را تسلی نشد وگفت شاید این احادیث ازین پیشتر تویاد کردہ آمدہ ئی۔ من عرض کردم کہ خوب ست جناب دیگر احادیث جدیدہ بفرمائید وحفظ مرا بیازمائید چنانچہ آن جناب چہل حدیث دیگر روایت کرد ومن آن ہمہ را فوراً نقل کردم ودریک لفظ ہم غلطی نکردم

حکایت ۲

داؤد بن سمعہ گویند کہ یک بار مردمان درحفظ ابوحاتم رازی و ابوذرعہ سخن مے کردند ومے گفتند کہ این دوکس درقوت حافظہ دراین زمان بے مثل وبے نظیر ہستند من گفتم کہ بخدا از حافظ قرطبہ کسے زیادہ نیست یک دفعہ من درخدمت او حاضر شدم بکتبہاۓ خود اشارہ کردہ گفت ازین کتاب ہاۓ ہرکدام را خواہی بردا شتہ بگوئی تامن ترا بیادہ بشنوانم۔ من براۓ امتحان یک کتاب برداشتہ بگشادم وگفتم کتاب الاشربہ بس ہمین قدر کہ من تحریک کرم چشمہ حافظہ او بجوش آمد مانند دریا روان شد وتمام کتاب ازحفظ خود شنوانید۔

حکایت ۳

نقل ست کہ حسن بن سہل وزیر خلیفہ عباسی چون درعراق آمد خواہش ملاقات باعلماۓ ادب ظاہر نمود بنا برآن اصمعی ابوعبیدہ وابوبکر نحوی

در بارگاه وزارت حاضر شدند در آن وقت ارباب حاجات عرائض خود پیش مے نمودند و وزیر موصوف بر عرائض آنہا جواب میداد و دستخط می نمود تا که پنجاه عدد توقیعات تمام کرد بعد از آن روئے خود بعلماء موصوف کرده از مشغولی خود معذرت خواست و سلسلۂ کلام جاری نمود. در اثنائی گفتگو ذکر علمائے متقدمین که بقوت حافظ مشهور بودند چون امام زہری و قتاده درمیان آمد. ابو عبیده گفت که ع

حدیث زنده گویم مرده درگور

این وقت ہم اینچنین اشخاص در اینجا زنده موجود ہستند که یکبار کتاب خوانده دیگر بار اوشان را ضرورت دیدن نمی شود و در خزانۂ حافظۂ خود یکبار اگرچیزے محفوظ کردند بعد از آن مدة العمر خارج نمی شود. اصمعی گفت این اشاره بطرف من ست و من این دعویٰ را اینک ثابت کرده مے توانم که آنچه وزارت مآب در این مجلس عرائض ارباب حاجات دستخط کرده ست آن ہمه را مضمون و نامہائے عرض کنندگان وکیفیت جواب جناب را بیان می کنم.

وزیر حکم کرد که عرضی کنندگان ہمه واپس پیش من آیند. اصمعی بیان کردن شروع نمود که فلان عرضی پیش کننده را نام این ست و برائے این کار عرض کرده و شما اینطور دستخط بر آن کردید. وہمچنین آن نادرۂ روزگار یک یک را بیان کرده میرفت تا که چہل عدد رسانید. ابو نصر که در حاضرین مجلس حاضر نشسته بود گفت اے اصمعی برائے خدا برجان خود رحم کن واز چشم زخم مردمان حذر کن. پس آن بلبل گویان با میائے یاران خاموش گردید.

حکایت

امام داؤد ظاہری نقل میکند کہ روزے در محفل من شخصے خستہ حال ابن یعقوب بصری وارد گردید و بغیر اشارہ از کسے خود بخود در صدر محفل آمدہ بنشست و فخریہ بمن گفت سل یا فتی عما بدالك ای جوان ہرچہ خواہی از من بپرس۔ مرا بر تعلّی او غصہ آمد و استہزاءً گفتم کہ در بارۂ حجامت چیزے بگوئی۔ یعقوب گفت ای ولد بارك اللّٰہ اول محدثانہ و فقیہانہ بحث سے کنیم و حدیث افطر الحاجم والمحجوم با سند روایت کرد کہ کدام راوی این حدیث را مسند و کدام راوی موقوف و کدام راوی مرسل روایت کردہ است و در زمرۂ فقہا کدام کدام مجتہدان بطرق مختلفہ بیان شافی نمود و اینکہ آنحضرت علیہ الصلوٰۃ والسلام بحاجم اجرت عطا فرمود و از ینجا ثابت کرد کہ اجرت بر حجامت گرفتن درست پس دیگر حدیث روایت کرد کہ در آن بیان پر کردہ شاخہائے محجمہ کشیدن مذکور بود بعد از آن تمام احادیث صحیحہ و ضعیفہ و متوسطہ درین باب بیان نمود و اصول فقہ با احادیث تطابق داد۔ بعد از آن بطرف فن طب رجوع کرد و اقوال حکماء در بارۂ حجامت حسب اختلاف ازمنہ مشرحاً بیان کرد و بعد از آن بفن تاریخ رجوع نمود کہ از کدام زمان این عمل رائج شدہ و کے پیدا شدہ تا آنکہ ثابت کرد کہ این عمل اول در اصفہان ایجاد شد۔ امام ظاہری مے فرماید کہ من از وسعت معلومات او حیران ماندم و بطرف او مخاطب شدہ گفتم واللّٰہ ما حقرت بعدك احداً ابداً۔ بعد از تو کسے را من بنظر حقارت نخواہم دید انتہیٰ۔

فائدہ

دستور درس حدیث در زمانہ متقدمین این طور بود کہ استاد در حلقہ درس و جماعت شاگردان حدیث خود بیان مے کرد۔ شاگردان آن را مے شنیدند و در اجزائے خود مے نوشتند و قلمبند مے کردند این را در عرف محدثین اِملا و شیخ را مُملِی مے گویند۔ وگاہے این جماعت اصحاب و تلامذہ این قدر وسیع مے شد کہ آواز شیخ بگوش آنہا نمی رسید پس دیگر شخصے ایستادہ بآواز بلند مانند مُکبّر آنہا را قول شیخ می شنوانید و این را در عرف مُستَملی مے گفتند وگاہے این مجمع این قدر وسیع مے شد کہ یک مستملی کفایت نمیکرد متعدد مستملیان از یکے بدیگرے ابلاغ مے کردند۔

در این جا موافق مقام از کتاب "علمائے سلف" مولفہ مولوی حبیب الرحمٰن شروانی مطبوعہ تعلیمی پریس لاہور نقل کردہ میشود۔

"یحییٰ بن جعفر بیکندی بیان کرتے ہیں کہ علی بن عاصم کے حلقہ درس حدیث میں تیس تیس ہزار آدمی جمع ہوتے تھے۔ یزید بن ہارون جب بغداد میں درس حدیث دیا تو اس میں ستر ہزار حاضرین کا تخمینہ کیا گیا۔ ایک مرتبہ سلیمان بن حرب کے واسطے بغداد میں قصر خلافت کے قریب ایک مرتفع جگہ مثل ممبر تیار کی گئی تاکہ اس پر بیٹھکر املائے حدیث کریں۔ اس مجلس میں امیر المؤمنین مامون رشید اور تمام امرائے خلافت حاضر تھے۔ جو لفظ امام ممدوح کے مُنہ سے نکلتا اسکو امیر المؤمنین اپنے قلم سے لکھتے جاتے۔ جب کل

حاضرین درس کا تخمینہ کیا گیا۔ تو چالیس ہزار نفوس اندازہ میں آئے۔

امام عاصم ابن علی املائے حدیث کے واسطے بغداد سے باہر نخلستان میں ایک بلند چبوترے پر بیٹھتے تھے۔ ان کے مستملی ہارون نے اپنے کھڑے ہونے کے واسطے ایک خمدار کھجور کا درخت پسند کر رکھا تھا۔ خلیفہ معتصم باللہ نے ایک بار اپنا معتمد اس مجلس کے شرکا کا اندازہ کرنے کے لئے بھیجا۔ معتمد نے ارشاد خلافت کی تعمیل کی تو ایک لاکھ بیس ہزار پر حاضرین کی تعداد پہنچی۔

جس قوم کے افراد ایک ایک مجلس علمی میں سوا لاکھ جمع ہو جائیں۔ قیاس کیجئے کہ اس قوم کے سینے میں کتنا شوق علم بھڑک رہا ہوگا۔

یہ واقعات پڑھنے کے بعد یہ سوال دل میں پیدا ہوتا ہے کہ آیا ان مجالس کے حاضرین کے شمار کرنے کا طریقہ کیا تھا۔؟۔ اور حقیقۃً ان روایتوں پر وثوق اس طریقے کے صحت وعدم صحت پر موقوف ہے ذیل کا واقعہ اس سوال کا جواب دے گا۔

احمد بن جعفر راوی ہے کہ جب ابو مسلم بغداد میں آئے تو رحبۂ غسّان نامی مقام پر انھوں نے حدیث کا اِملا کیا۔ سات مستملی کھڑے ہوئے جن میں سے ایک دوسرے کو شیخ کی روایت پہنچاتا تھا اور لوگ کھڑے کھڑے تحریر حدیث میں مصروف تھے۔ یہ اندازہ کرنے کے لئے کہ کس قدر آدمی اس وسیع میدان میں فراہم تھے۔ میدان مذکور کی پیمائش کی گئی اور دواتیں گنی گئیں کچھ اوپر چالیس ہزار دواتیں ہوئیں۔ جو لوگ لکھتے نہ تھے صرف سماعاً شریک تھے وہ اس تعداد سے خارج ہیں۔ جب شیخ وقت

فریابی بغداد میں املائے حدیث کیا تو تین سو سولہ مستملی ان کے مجلس میں حاضر تھے۔ اور حاضرین تخمیناً تیس ہزار۔

ابو الفضل راوی ہے کہ جب میں نے فریابی سے حدیث سُنی تو قریباً دس ہزار آدمی ان کے پاس ایسے پڑھنے آتے تھے۔ جو دوات قلم لیکر بیٹھتے۔

امام ذہبی ایک دوسرے موقعہ پر فرماتے ہیں کہ تیسری صدی ہجری میں یہ شوق اپنے رسول پاک صلے اللہ تعالےٰ علیہ وآلہ وسلم کے اقوال و احوال کا اہل اسلام میں تھا۔ کہ ایک ایک مجلس میں دس دس ہزار دواتیں رکھی جاتی تھیں۔ امام بخاری کے صرف ایک شاگرد فربری سے نوے ہزار آدمیوں نے صحیح بخاری کی اجازت حاصل کی تھی۔

جب فرّا نے اپنی تصنیف کتاب "المعانی" فن ادب کا املا کیا تو لوگوں نے حاضرین کا شمار کرنا چاہا۔ مگر بوجہ ہجوم کے نہ کرسکے صرف قاضیوں کو گِنا تو اسّی تھے۔ انتہیٰ من عینہ۔ ؎

خزان رسید و گلستان بآن جمال نماند | سماع بلبل شوریدہ رفت و حال نماند
نشان لالۂ این باغ از کہ می پرسی | برو کہ آنچہ تو دیدی بجز خیال نماند

تمت

کتبہٗ: راحقر عبدالحلیم خوشنویس بلوچستانی حال مقیم کراچی۔